

Лекція № 4

Тема. ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

План

1. Зміст і принципи побудови шкільного курсу української мови.
2. Основні етапи вивчення української мови.
3. Варіативність структури і змісту курсу “Українська мова” в 5-9 і в 10-11 класах.
4. Поглиблений курс української мови.
5. Факультативні та спеціальні курси української мови

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / За ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005.

Пентилюк М. І., Окунович Т. Г. Сучасний урок української мови – Х. : Вид. група “Основа”, 2007. – 176 с.

Остапенко Н. М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібник / Н. М. Остапенко, Т. В. Симоненко, В. М. Руденко. – К. : ВЦ “Академія”, 2012. – 248 с.

Горошкіна О. М. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. – Х. : Основа, 2012. – 171 с.

Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. – К. : Вища школа, 1989. – С. 9-42.

1. Зміст і принципи побудови курсу “Українська мова”

Українська мова належить до числа основних предметів у школах усіх типів. Вона виконує **дві функції**:

- 1) предмет вивчення в школі;
- 2) засіб навчання і спілкування (з її допомогою вивчаються інші предмети, здійснюється спілкування між учнями й учителями).

Від змісту та рівня її викладання залежать успіхи учнів в оволодінні мовою як засобом спілкування в усіх формах її застосування і засвоєння інших шкільних предметів. Ці функції виконує українська мова і в школах нового типу. Однак при ньому треба враховувати ще й специфічні функції. У гімназіях, ліцеях гуманітарного профілю, школах (класах) з поглибленим вивченням української мови і літератури **українська мова як навчальний предмет є засобом поглиблення знань учнів з лінгвістики, удосконалення їхньої мовної і мовленнєвої компетенції, комунікативних знань і навичок**. Одночасно вона виконує основні свої функції – **пізнавальну та**

комунікативну. Адже навчання і шкільне спілкування в більшості шкіл здійснюється рідною мовою. В ліцеях, гімназіях, коледжах негуманітарного профілю (технічних, математичних, природничих тощо) українська мова є засобом навчання і спілкування. Вивчаючи мову, діти засвоюють спеціальну термінологію інших дисциплін і набувають навичок користування мовою в усному і писемному спілкуванні.

Ці функції української мови в школах нового типу зумовлюють зміст та організацію її навчання. Мову справедливо відносять до числа основних предметів, що, безумовно, знаходить своє відображення в навчальних планах різних типів шкіл.

Зміст навчання української мови розуміється як система знань (зокрема, і лінгвістичних понять), умінь і навичок, визначених програмою й підручником.

Шкільний курс мови – цілеспрямована система її виховних і пізнавальних можливостей. Він повинен формуватися таким чином, щоб забезпечити досконале володіння рідною (державною) мовою і засвоєння основ інших наук. Детальний аналіз змісту шкільного курсу української мови подано в працях О. Біляєва, М. Вашуленка, С. Карамана, І. Олійника, М. Пентиліук, К. Плиско та ін.

Метою навчання мови є формування комунікативної компетенції, пізнавального і творчого (креативного) типу людини, соціальних навичок, світоглядних переконань, морально-етичних якостей особистості. Навчання української мови полягає у створенні умов для формування мовної особистості, яка володіє виражальними засобами, орієнтуватися в потоці різноманітної інформації, сприймати і відтворювати її, спілкуватися в різних життєвих ситуаціях.

Основними завданнями змісту навчання мови є:

- реформування його згідно з новою філософією шкільної освіти, метою і завданням виховання громадянина України;
- формування мовної компетенції, тобто системи знань про мову, достатньої для здійснення комунікації в межах певної сфери спілкування;
- формування мовленнєвих умінь і навичок (мовленнєвої компетенції) різних рівнів навчання мови з урахуванням ступеня володіння нею учнями;
- оптимальне поєднання навчання мови з українознавчою, етнопедагогічною та соціокультурною роботою.

Ці завдання потребують оновлення змісту мовної освіти, визначення нових підходів до організації навчання рідної мови.

Науковими дослідженнями і практикою роботи шкіл різних типів визначено **три пріоритетні напрями в оновленні змісту лінгвістичної освіти.**

Фундаментом становлення національної системи освіти є **українознавчий аспект**, що передбачає вивчення рідної мови в контексті оновлення і розширення її функцій, зростання інтересу громадян нашої держави до народознавства, української літератури, усної народної творчості,

народних звичаїв, традицій, народної педагогіки тощо. Це один з головних напрямів оновлення й реалізації змісту шкільного курсу рідної мови.

Другим складником оновлення навчання мови є дотримання пріоритетів, що передбачають **особистісну основу, демократизацію і гуманізацію навчання** та ін.

Третім складником у комплексі першочергових заходів оновлення змісту лінгвістичної освіти є **співвідношення інтенсивного й екстенсивного навчання, орієнтація на конденсацію теоретичного матеріалу, вивчення його цілісними одиницями (блоками), на пріоритет мовленнєвої діяльності в навчанні мови, психолінгвістичну сутність її й орієнтація на опанування учнями аудіюванням, говорінням, читанням, письмом**. Зміст деяких підручників, посібників свідчить про те, що вони іноді переобтяжені несуттєвими, застарілими фактами, окремі мовні явища трактуються по-різному, що негативно впливає на розуміння їх суті. Потребують глибшого, а часом нового тлумачення такі поняття, як мова, мовлення, спілкування, функції мови, культура мовлення, якості мовлення, текст та його будова, актуальне членування, комунікативний підхід до навчання мови тощо.

Одним із пріоритетних напрямів оновлення лінгвістичної освіти є **впровадження інноваційних технологій навчання** – комп'ютеризація навчання, диференційоване навчання, рейтингова система оцінювання, особистісна орієнтація в навчанні й вихованні тощо. Перебудова змісту мовної освіти вимагає вдосконалення лінгвістичної підготовки учителя-словесника. Актуальним у цьому плані є Державний стандарт базової і повної середньої освіти, Концепція мовної освіти (проект), що передбачають ґрунтовний перегляд теорії і практики навчання мови в школі. Головні їх ідеї відбиті в чинній програмі з української мови для середньої школи та в серії нових підручників, що почали видаватися в Україні. Цінними в перебудові мовної освіти є ті **новації**, що творяться й успішно реалізуються учителями-словесниками. Зміст і обсяг мовного матеріалу залежить від комунікативних потреб учнів, набору умінь, якими вони повинні володіти. Основою змісту мовного матеріалу є **безперервна мовна освіта**, що має концентричну структуру. Зміст шкільного курсу української мови в шкільній освіті визначається насамперед:

- змістом і рівнем розвитку науки про мову (мова, мовлення);
- специфікою української мови як навчального предмета;
- даними психології (розвиток і вікові особливості учнів);
- психолінгвістики (процеси мовотворення і мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання, письмо);
- досвідом і практикою роботи вчителів.

Навчання української мови передбачає підготовку цілком грамотної людини з відповідним рівнем комунікативної компетентності, що ґрунтується на системі знань про мову, її граматичну будову, людини, яка володіє словниковим запасом, нормами літературної мови і здатна вільно виражати свої думки і почуття в усній і писемній формах будь-якого стилю

висловлювання. Це має бути, як уже зазначалося, мовна особистість з високим рівнем духовного та інтелектуального розвитку.

Зміст курсу рідної мови повинен формувати в учнів навички орфоєпії і виразного читання, вміння правильно будувати (граматично, стилістично і правописно) ті чи інші висловлювання.

Без сумніву, знання граматики є основою, без якої неможливе **формування комунікативної компетенції** – мовленнєвих умінь і навичок. Основи знань, мовленнєвих умінь і навичок закладаються в молодших класах, тому актуальним залишається питання перспективності і спадкоємності між початковою та середньою ланками загальноосвітньої школи, що передбачено Державним стандартом мовної освіти.

Зміст навчання рідної мови в основній і старшій школі спрямований на те, щоб розвивати й удосконалювати сформовані раніше (у родинній і початковій школі) мовленнєві навички, на усвідомлення того, що діти сприймали спонтанно, шляхом наслідування. Відбір матеріалу для навчання в певній системі здійснюється відповідно до вимог лінгвістичної і методичної науки. Навчальний матеріал повинен відбивати зміст і структуру української мови, що відповідає принципам українського мовознавства, його історії, розвитку і сучасному стану. Орієнтиром для вивчення відібраного матеріалу таким чином служить Державний стандарт, затверджений Кабінетом Міністрів України.

Цей документ, зокрема, констатує, що “основна увага приділяється практичній і творчій складовим навчальної діяльності, ...зростає роль умінь здобувати інформацію з різних джерел, засвоювати, поповнювати та оцінювати її, застосовувати способи пізнавальної і творчої діяльності”. **Мета освітньої галузі “Мови і літератури”**, зокрема мовної освіти, полягає у формуванні комунікативної компетенції, що базується на знаннях, уміннях пізнавального і творчого (креативного) типу, соціальних навичках, світоглядних переконаннях.

Стандартизована мовна освіта передбачає **чотири змістової лінії** – мовленнєву, мовну, соціокультурну і діяльнісну (стратегічну). Кожна з цих ліній забезпечує систему знань, умінь і навичок, що сприяють формуванню мовної особистості учня.

Мовленнєва змістова лінія спрямована на розвиток і вдосконалення умінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння і письма), тобто мовленнєвих умінь і навичок.

Мовна змістова лінія забезпечує засвоєння знань про мовну систему як засіб вираження думок і почуттів людини та формування мовних умінь і навичок.

Соціокультурна змістова лінія орієнтована на засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів, а також норм, що регулюють стосунки між людьми різних вікових категорій, статей, націй і сприяють естетичному та морально-етичному вихованню особистості.

Діяльнісна змістова лінія забезпечує формування загально-навчальних умінь і навичок, опанування стратегій, що прогнозують і

визначають мовленнєву діяльність, спрямованих на розв'язання навчальних завдань і життєвих проблем. Зазначені змістові лінії формують комунікативну компетенцію, що відповідно включає комунікативну мовленнєву, мовну, соціокультурну та діяльнису (стратегічну).

Основні ідеї Державного стандарту відбито в чинних програмах з української мови. Останнім часом з'являються й альтернативні програми.

Протягом тривалого часу предметом вивчення рідної мови була структура мовної системи, що спричинило певний догматизм методики її навчання в школі. Звичайно, змістом мовної освіти мають бути знання з лінгвістики і насамперед з граматики. Але досконале володіння мовою і формування комунікативних умінь учнів вимагає орієнтації на мовленнєвий аспект під час викладання рідної мови. Цей процес розпочався уже давно. Ще з 60-х років програма з української мови удосконалювалася в напрямі наближення навчання мови до практичних потреб людини. Доопрацьовуючи програму, її автори щоразу враховували досягнення лінгводидактики та психолінгвістики, досвід учителів-словесників. Як галузь педагогічної науки, лінгводидактика може успішно розвиватися лише в тісному зв'язку з етнопедагогікою, шкільною практикою.

Зміст шкільного курсу української мови **традиційно будується на основі принципів** науковості, систематичності і послідовності, зв'язку теорії з практикою, доступності, проблемності, наступності (спадкоємності) і перспективності. Кожен з перелічених принципів зумовлює вибір, систематизацію навчального матеріалу, реалізацію змістових ліній програми в тісному взаємозв'язку. Так, наприклад, **принцип науковості** передбачає вибір достовірних відомостей про мову, що відповідають сучасному рівню лінгвістичної науки, формування в учнів лінгвістичного світогляду та ерудиції, розвиток необхідних практичних умінь і навичок на базі лінгвістичної інформації, навичок комунікативного, креативного характеру тощо.

Систематичність і послідовність вимагає розміщення навчального матеріалу в системі й логічній послідовності, дотримання системності в знаннях учнів.

Зв'язок теорії з практикою орієнтує на встановлення правильного співвідношення теорії з практикою, практичну спрямованість у навчанні мови.

Принцип доступності забезпечує відбір і структурування змісту навчального матеріалу (мовного і мовленнєвознавчого) з урахуванням вікових особливостей учнів, їхньої підготовленості, вимог розвивального навчання, дотримання правил від легкого до важкого, простого до складного.

Принцип проблемності передбачає створення проблемних ситуацій на уроці, формування і розв'язання проблем, застосування проблемних питань і завдань.

Наступність (спадкоємність) і перспективність – принципи, що лягли в основу неперервної мовної освіти в Україні. Він орієнтує на використання набутих раніше (опорних) знань і навичок під час навчання

мови на всіх етапах мовної освіти, встановлення зв'язку нового матеріалу з попереднім і підготовку до сприймання окремих тем курсу, орієнтацію учнів на перспективу навчання мови в наступних етапах мовної освіти.

Зміст чинної шкільної програми з української мови, крім названих вище, спирається на функціонально-комунікативний, культурологічний, проблемно-пошуковий принципи, про що відзначається в “Пояснювальній записці”.

Функціонально-комунікативний принцип вимагає розкриття функцій мовних одиниць у висловлюваннях різних типів, стилів і жанрів під час спілкування. Функції мовних одиниць осмислюються і засвоюються під час аудіювання, читання, говоріння і письма. Отже, необхідна робота з текстом, що знайшло відображення в комунікативній змістовій лінії програми.

Ознайомлення з текстами різного змісту, аналіз текстів здійснюється за **культурологічним принципом**. Зміст текстів має стати опорою для творення власних висловлювань, збагачень словникового запасу учнів і виховання їхнього духовного світу й моральних якостей.

Проблемно-пошуковий принцип забезпечує безпосередній саморозвиток особистості. Діяльнісна змістова лінія якраз орієнтує вчителя на формування в учнів пізнавальної потреби (інтересу), що досягається в процесі самостійної діяльності учнів, що пропонуються шкільною програмою як перелік орієнтовних усних і письмових висловлювань з урахуванням культурологічної тематики.

Аналізуючи зміст курсу української мови для шкіл нового типу (школи з поглибленим вивченням мови, гімназії, ліцеї коледжі), спостерігаємо дію й інших принципів. Так, С. Караман, розробляючи варіативні програми з української мови для гімназій, крім лінійного, застосовує **спіралеподібний і модульний**.

Перший передбачає поступове розширення і поглиблення теоретичних відомостей і вироблення практичних умінь і навичок від класу до класу та від середніх до старших класів. Зміст шкільного курсу таким чином являє собою своєрідні спіралі, кожен наступний виток якої зорієнтований на поглиблення й удосконалення лінгвістичної інформації.

Другий забезпечується наявністю двох частин: інваріантної – обов'язкової для всіх, хто обрав цей курс, та варіантної, що має модульний характер. Кожний з модулів самостійно komponується вчителем і включає матеріал, що доповнює основну (інваріантну) частину курсу.

Рівень розвитку учнів загальноосвітніх шкіл та шкіл нового типу загалом дозволяє викладати українську мову **на українознавчій, історичній, культурологічній та етнопедагогічній засадах**. Не можна зводити зміст навчання мови до правил та граматичних категорій. Необхідно використовувати навчальний матеріал, пов'язаний з генезисом українського народу, розвитком його як етносу, історією його культури, освіти, науки, мистецтва.

Тому до курсу української мови, що включає основні рівні мовної системи, **варто вводити відомості із старослов'янської мови, історії української мови, історії України, народознавства, фольклору й етнографії**. Ця інформація становитиме зміст позакласної роботи в школі. Особливої уваги в навчанні мови потребують мовленнєвознавчі поняття та система формування комунікативних умінь і навичок учнів. Удосконалювати процес навчання мови можна при систематичному формуванні пізнавальної самостійності, засвоєнні учнями загальних понять курсу, посиленні практичної спрямованості навчання. У курсі української мови діти повинні насамперед засвоїти загальні поняття, на основі яких вони легше і швидше оволодіватимуть конкретними поняттями. Найбільшу увагу слід приділити таким загальним поняттям, як: “звук (фонема)”, “морфема”, “слово”, “словоформа”, “частина мови”, “словосполучення”, “речення та його члени”, “орфограма”, “пунктограма”, “мова, мовлення і спілкування”, “текст”, “тип, стиль і жанр мовлення”. Усвідомивши їх суть, визначальні ознаки, діти вчаться розрізняти конкретні поняття. Якщо, скажімо, учень знає, що таке частина мови, орфограма, йому легше вивчати прикметник, числівник, дієслово, розпізнавати складні для написання слова. Володіючи знаннями про текст як одиницю мовлення, його структуру (способи і засоби міжфразового зв'язку в тексті), ситуацію мовлення, типи і стилі мовлення, учень буде аналізувати текст-взірець і продукувати власний.

Успішне навчання української мови залежить від того, як ураховується ступінь підготовки учнів, мовні здібності, рівень розвитку мовного чуття, дару слова. Тому засвоєння змісту мовного і мовленнєвого матеріалу, комунікативна компетенція учнів залежить від диференційованого підходу до навчання.

Так, щоб забезпечити оптимальну складність і водночас доступність навчального матеріалу, пропонуємо окремим групам учнів те саме за змістом завдання, але з різним ступенем конкретності, а отже, і складності:

- Прочитайте текст, випишіть числівники. Складіть таблицю розрядів числівників.
- Заповніть таблицю числівниками, що є в тексті, пригадавши, на якій основі вони діляться на розряди.

Числівники	Кількісні			Порядкові
	Кількісні (цілі числа)	Дробові числа	Збірні	

- Пригадайте, яка частина мови називається числівником, на які розряди вони діляться і чому. Заповніть таблицю числівниками з поданого тексту.

Відзначимо, що чинні підручники для загальноосвітніх шкіл передбачають систему таких завдань.

Раціональна організація навчання мови залежить від **урахування розвивальних можливостей основ науки про мову і мовлення**. Засвоюючи знання, учні опановують основні мисленнєві прийоми, вчать визначати поняття, порівнювати, конкретизувати, систематизувати мовні факти і явища, виділяти головне, аргументувати, доказувати, робити висновки й узагальнення. Завдання розвивального характеру, використані в процесі навчання української мови, забезпечать оволодіння названими прийомами і сприятимуть формуванню комунікативної, мовної та мовленнєвої компетенцій. Наприклад:

- Чи можна поставити знак рівності між словом у словосполученні і словом у реченні? Аргументуйте власні міркування.

- Подумайте і з'ясуйте, від якого головного члена речення можуть залежати означення, додатки, обставини.

- Про що свідчить наявність у слові апострофа?

- Як ви розпізнаєте дієприслівники?

- Що спільного і відмінного між простим і складним реченнями?

- Запишіть назви творів у дві колонки: зліва – ті, що називають тему висловлювання, справа – ті, що називають і відображають основну думку. Аргументуйте свої міркування.

1. Як Іван допоміг Романові. – Справжній друг. 2. Незабутня подорож. – Подорож Дніпром. 3. Перший раз на рибній ловлі. – Невдала рибна ловля. 4. Свято Великдень. – Воскресіння Христове.

- На основі спостережень над текстами схарактеризуйте стилі мовлення, визначте мовні особливості кожного з них (індивідуальні завдання подаються на картках).

Організація навчання мови передбачає **посилення практичної спрямованості** в її засвоєнні, що потребує органічного поєднання процесу здобуття знань і формування мовленнєвих умінь та навичок. Це здійснюється завдяки активізації пізнавальної і комунікативної діяльності учнів, використанню засобів такої діяльності – **алгоритмічних таблиць, опорних таблиць, сигналів, конспектів** тощо. Школярів варто орієнтувати на пояснення способів діяльності, її ефективності у процесі засвоєння знань і комунікативних актів. Велику роль в організації навчання української мови відіграє внутрішньопредметний міжрівневий зв'язок, що сприяє поглибленню знань про мову, її структуру та функції у спілкуванні. Так, вивчення будови слова здійснюється на лексико-семантичній і морфологічній основі, морфології – на синтаксичній основі, лексикології і граматики – на функціонально-стилістичній тощо. Використання знань, засвоєних у молодших класах, допомагає економити час, уникати зайвого дублювання, більше уваги приділяти засвоєнню нового матеріалу і формуванню мовленнєвих умінь та навичок.

2. Основні етапи вивчення української мови

Шкільний курс української мови єдиний з 1 по 11 клас. Це відображено в Державному стандарті і чинних програмах для 1-4 і 5-11 класів загальноосвітньої школи. Програми визначають систему основних знань з мови й умінь користуватися нею в усній і писемній формах, а також послідовності роботи над ними.

Програми з української мови для початкової і середньої ланок школи будуються **за спіралевидним принципом**, що забезпечує:

- 1) неперервність мовної освіти;
- 2) поступове розширення і поглиблення знань, умінь та навичок учнів від класу до класу;
- 3) перехід від початкової до середньої і старшої ланки.

Навчання української мови в середній школі здійснюється протягом **трьох етапів**: початкового, основного, узагальнювального (підсумкового). Кожний з них має свої особливості змісту і структури навчальних програм, однак усі три етапи пов'язані загальними навчальними й виховними цілями, спрямованими на формування мовної особистості. Учні середніх шкіл, вивчаючи українську мову, проходять через усі етапи, поступово набуваючи відповідних знань, умінь і навичок.

Початковий етап навчання рідної мови (1-4 класи) будується так, щоб відомості з різних лінгвістичних розділів відповідали науковим уявленням про ті чи інші мовні факти. На думку М.Вашуленка, “принцип науковості трактується як достовірність виучуваного матеріалу, відповідність його поглядам, існуючим у сучасній лінгвістичній науці, правильне розкриття суті мовних явищ і їх істотних ознак”.

Із стандартизацією початкової ланки освіти курс української мови для 1-4 класів значно оновився, у ньому чіткіше передбачено **взаємодію двох складових частин**: мовної освіти школярів та їх мовленнєвого розвитку.

Перевага в змісті початкового курсу надається останній: **комунікативне спрямування програми** вигідно відрізняє її від попередніх. Мовні знання служать важливим засобом розвитку мислення дитини, що здійснюється в процесі побудови зв'язних висловлювань, роботи над текстом, його структурою. Це відбито в програмі для 1-4 класів, що включає відомості про мову і мовлення, форми їх існування, форми спілкування, текст та особливості його структури, функціонування в ньому різних мовних одиниць. Діалектична єдність рівнів мовної системи виявляється в її комунікативній функції. Виділення в програмі початкової школи одиниць мови і мовлення забезпечує таку єдність, у якій міжрівневі зв'язки відображають живу природу мови, її реалізацію в комунікативних актах, що є кінцевим результатом навчання мови. На першому етапі діти, засвоюючи елементи лінгвістичної теорії, сприймають її як засіб мовленнєвої діяльності, а мовні явища розглядають з позицій функціональної доцільності в реченні, тексті, мовленні.

Автори програми для 1-4 класів вдало поєднали **системно-описовий і комунікативно-діяльнісний підходи до побудови шкільного курсу української мови**. Цей принцип полягає в тому, що загальні знання передують частковим уявленням про цілісне мовне явище. На думку М. Вашуленка, “таке структурування навчального матеріалу дає змогу вивчати всі мовні одиниці – речення, слова, звуки мовлення – на основі зв’язного висловлювання (тексту), а також з опорою на здобуті відомості про усне й писемне мовлення,, текст”.

У процесі початкового навчання курс української мови виступає основним засобом опанування усіх інших шкільних дисциплін. **Основна його мета** – забезпечити розвиток, удосконалення умінь і навичок усного мовлення (слухання – розуміння, говоріння); навчити дітей писати і читати; сформувати пропедевтичні знання про мову і мовні вміння; забезпечити мотивацію навчання рідної мови.

Перший етап навчання української мови спрямований на розвиток у дітей загальнономовленнєвих і загальнонавчальних умінь.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти галузь **“Українська мова”** будується за такими трьома змістовими лініями: **комунікативною, лінгвістичною і лінгвоукраїнознавчою**.

Кожна з цих ліній комплексно забезпечує мовленнєвий розвиток дитини і низку необхідних кожній людині якостей (спільно працювати групами, парами; давати оцінку власній роботі та іншим; висловлювати критичні зауваження щодо висловлювань товаришів тощо).

Комунікативна змістова лінія як основна передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, уміння користуватися мовою з метою спілкування, пізнання, впливу. Важливу роль відіграє уміння слухати і розуміти, висловлюватися монологічне, брати участь у діалогах. Ця змістова лінія зорієнтована на сприймання й удосконалення писемного мовлення (читання вголос і мовчки, письмо).

Лінгвістична (мовна) змістова лінія передбачає засвоєння пропедевтичних знань про мову, мовні одиниці і явища, уміння виконувати певні види мовного аналізу. За цією лінією необхідно формувати орфоепічні, лексичні, граматичні і правописні уміння й навички учнів.

Лінгвоукраїнознавча змістова лінія має на меті розширення уявлень про культуру українського народу, про її особливості в різних регіонах України. Ця робота органічно поєднується з іншими аспектами навчання й реалізується за допомогою текстів, дібраних з творів фольклору і художньої літератури. Реалізація лінгвоукраїнознавчої змістової лінії потребує уваги до тлумачення значень слів і фразеологізмів, прислів'їв, приказок, написання творчих робіт з використанням етнографічних елементів змісту.

Зазначені три основні змістові лінії пронизуються **діяльнісною лінією**, що забезпечує практичні уміння і навички, передбачені шкільною програмою.

На початковому етапі навчання мови виділено **такі аспекти роботи**: “Навчання грамоти”, “Мовленнєва діяльність”, “Знання про мову. Мовні

уміння”, “Правопис”, “Графічна навичка письма. Техніка письма”, “Культура оформлення письмових робіт”.

Включення до програми **розділу “Мова і мовлення”** забезпечує вивчення мовних одиниць у взаємозв'язку, на основі зв'язного тексту. Учні мають можливість переконатися на конкретних прикладах, які функції в текстах різних типів і стилів мовлення виконують речення, слова в їх лексичних і граматичних значеннях, морфеми, звуки мовлення, чим досягається органічний зв'язок засвоєння теоретичних відомостей з практичним використанням їх у мовленнєвій діяльності.

Цей розділ передбачає ознайомлення учнів з основами культури мовлення, спілкування, правилами мовної етики, що в середніх класах стане базою для активного формування мовної особистості.

На початковому етапі навчання мови діти знайомляться з **текстами різних типів**: розповідями, описами, роздумами, їх будовою. Для цього слід використовувати тексти художнього й науково-популярного стилів, розкривати їх мовні особливості. Робота над текстом вимагає уваги до емоційно-експресивного забарвлення звуків, слів, словосполучень і речень у текстах художнього стилю.

Відомо, що елементарне ознайомлення зі **стилями мовлення** потребує врахування їх функцій та мовленнєвих ситуацій. Тому під час опрацювання текстів, конструювання власних висловлювань необхідно розкривати учням особливості спілкування, врахування мети, адресата мовлення і загальної мовленнєвої ситуації.

Ознайомлення учнів з **реченням** як основною комунікативною одиницею здійснюється на тлі тексту, що полегшує розуміння цієї мовної одиниці. Паралельно опрацьовуються граматичні ознаки речення. Важливо, щоб діти засвоїли його структурні й семантичні особливості, навчилися визначати граматичну основу, встановлювати смислові зв'язки між членами речення, розрізняти типи речень за метою висловлювання, інтонаційним оформленням, елементами ускладнення його будови (однорідними членами речення, звертанням) та складні речення.

Робота над **словом** має декілька аспектів: лексико-семантичний, морфемний і морфологічний. У початковому курсі української мови передбачено ознайомлення із значенням слова (багатозначність слів, пряме і переносне значення, синоніми, антоніми), практичне опрацювання омонімів (без терміна). Система роботи з лексичним значенням слова допомагає учням осмислити будову слова, приналежність до певної частини мови та граматичні особливості слів – різних частин мови.

Аналізуючи **будову слів**, добираючи спільнокореневі слова, молодші школярі оволодівають навичками морфемного і морфологічного та елементами словотвірного аналізу. Вивчення лексичних одиниць допомагає учням не тільки засвоїти основи лексикології, морфеміки і морфології, але й опанувати основні правила орфографії.

Розділ **“Звуки і букви”** є закріпленням знань і навичок про фонетичну і графічну системи мови, одержані в період навчання грамоти. Водночас цей

розділ - основа формування й удосконалення орфоепічних та орфографічних навичок. Головним тут є розрізнення звука і букви як одиниць різних форм мовлення - усної і писемної.

Як бачимо, початковий етап навчання української мови є тією основою знань, умінь і навичок, без яких неможливе подальше її вивчення. Тому цей курс в усіх типах шкіл повинен бути зорієнтований на комунікативний аспект, що забезпечує розвиток мовленнєвих здібностей дитини на основі не тільки лінгвістичних знань, але й активної мовленнєвої діяльності.

Основний етап навчання рідної мови припадає на 5-9 класи середньої школи. Зміст цього курсу відбитий у чинній програмі, що визначає систему основних лінгвістичних знань, передбачає поглиблення найголовніших мовленнєвих понять, регламентує зміст роботи над формуванням в учнів умінь будувати власні висловлювання і містить основні вимоги до знань, умінь і навичок. **При визначенні послідовності навчання мови на II етапі враховується:**

- а) мовна система та її структура;
- б) психологічні особливості засвоєння її учнями.

Перший чинник вимагає лінійного розміщення матеріалу від класу до класу, від одиниць нижчого рівня мови до одиниць вищого рівня. Лінійний курс передбачає таку послідовність: фонетика, лексикологія і фразеологія, будова слова і словотвір, морфологія і синтаксис. Однак абсолютної лінійності на основному етапі навчання української мови нема. Цього вимагає **другий чинник** – особливості оволодіння школярами матеріалу, що вивчається, і формування в них комунікативної компетенції. Тому зміст шкільного курсу мови на другому етапі будується, крім лінійного, за ступеневим принципом, тобто лінійний порядок розміщення розділів порушується і включаються до нього інші теми. Так, у 5 класі включено розділ “Відомості з синтаксису і пунктуації”, відомості про текст, стилі і типи мовлення.

Програми для середньої загальноосвітньої школи включають пояснювальну записку і власне програми для кожного класу. **Пояснювальна записка** є своєрідним ключем до програми. У ній визначається основна мета і завдання шкільного курсу мови, коротка характеристика його змісту та визначаються умінь і навички, якими мають оволодіти учні в процесі вивчення мови.

Основною метою навчання мови в середній школі є формування національної свідомості, духовно багатого мовної особистості.

Відповідно до поставленої мети формуються завдання мовної освіти, найголовніші з яких є:

- виховання поваги до рідної (державної) мови та потреби у її вивченні;
- розвиток духовного світу, світоглядних уявлень учнів, національної самосвідомості та ідентичності, загальнолюдських ціннісних орієнтацій;
- ознайомлення учнів із мовною системою та її структурою, своєрідністю її одиниць, явищ як основою для формування мовленнєвих умінь і навичок;

- засвоєння норм літературної мови та якостей мовлення, мовленнєвого етикету, необхідних для повсякденного спілкування;

- формування комунікативної компетенції, основаної на мовних і мовленнєвих умінях і навичках.

Чинна програма з української мови складається з **чотирьох змістових ліній: лінгвістичної, комунікативної, культурологічної та діяльнісної**, кожна з яких має свої конкретні цілі і завдання.

Лінгвістична (мовна) змістова лінія – це шкільний курс мовної теорії (лінгвістики), базові знання мовної системи, без яких неможливе досконале володіння мовою. У ній подано основні лінгвістичні поняття, вимоги до засвоєння граматичних, орфоепічних і правописних норм літературної мови. Ця змістова лінія включає деякі питання загального мовознавства, присвячені суспільній ролі мови, її функціям, розвитку, місцю української мови серед слов'янських мов і в світі.

У програмі передбачено вивчення лінгвістичних понять, фактів, закономірностей, що забезпечують необхідний для учнів обсяг знань з української мови. Ці знання є основою для формування наукових уявлень про систему української мови та її структуру. У програмі окремою рубрикою виділено питання культури мовлення, що сприяє розумінню й засвоєнню норм літературної мови.

Комунікативна змістова лінія визначає зміст роботи над формуванням в учнів умінь сприймати, відтворювати і створювати усні й писемні висловлювання різних жанрів, типів і стилів мовлення й покликана формувати мовленнєві уміня і навички, необхідні школярам як у період навчання, так і в процесі майбутньої професійної діяльності, у повсякденному житті. Програмою передбачається практичне ознайомлення учнів з **усіма видами мовленнєвої діяльності (аудіюванням – глобальним, детальним, критичним; читанням – ознайомлювальним, вивчальним, вибіркоким; говорінням у діалогічній і монологічній формах; письмом у всіх його жанрах, типах і стилях)**. Комунікативна змістова лінія містить відомості про мовлення (**мовленнєвознавчі поняття – спілкування, ситуація спілкування, текст, монолог і діалог, типи, стилі і жанри мовлення тощо**) та перелік основних видів робіт (перекази, твори, газетні жанри, ділові папери та ін.).

Комунікативна змістова лінія зорієнтована на формування навичок зв'язного мовлення і має на меті:

- 1) збагачення мовлення з погляду лексичної і граматичної будови;
- 2) засвоєння норм і якостей літературної мови;
- 3) розширення культурного кругозору учнів і формування їх особистісних рис;
- 4) інтелектуальний розвиток;
- 5) формування їх громадянськості та ін.

У цьому виявляється тісний зв'язок комунікативної змістової лінії програми з іншими її лініями.

Культурологічна змістова лінія являє собою перелік культурологічних тем, що орієнтують учителя на добір відповідних текстів, тематики творчих робіт, знайомлять учнів з історією, звичаями, традиціями, мистецькими скарбами, духовною і матеріальною культурою українського народу, із загальнолюдськими моральними нормами і цінностями, культурною спадщиною інших народів. Все це забезпечує духовний розвиток дитини і впродовж навчання в школі позитивно впливає на її становлення як мовної особистості громадянина України.

Діяльнісна змістова лінія впливає на розвиток мисленнєвої і мовленнєвої культури учнів, оволодіння ними базовими мисленнєвими прийомами і методами – порівнянням, зіставленням, узагальненням, моделюванням тощо, а також усвідомлення структури власної пізнавальної діяльності. Зміст цієї лінії не виділено окремо, а подано на рівні узагальнених умінь. Реалізується вона через, систему вправ, і завдань комплексного характеру як їх органічна складова. Шкільна програма орієнтує на творчу діяльність учнів, що знайшла відображення у взаємозв'язку усіх її змістових ліній.

Зв'язки між розділами шкільного курсу реалізуються вчителем. Розкриття таких зв'язків (між лексикою і словотвором, фонетикою й орфографією, морфологією та синтаксисом тощо) допоможе дітям осмислити системний характер мови, специфічні особливості кожного мовного явища. Крім внутрішньопродметних, шкільна програма передбачає **міжпредметні зв'язки**. Це сприяє поглибленому вивченню мовних явищ, формуванню вмінь застосовувати суміжні знання, навички, розширенню ерудиції учнів. Міжпредметні зв'язки є доброю основою для координації, а згодом інтеграції мови з іншими предметами – літературою, народознавством, історією, географією.

Основний етап навчання української мови у 5-9 класах забезпечує засвоєння знань про її структуру, функції, походження і розвиток як базу для формування поглядів на мову та набуття мовних і мовленнєвих умінь і навичок. Саме в цих класах здійснюється активне формування мовної особистості, виховується національне свідомий громадянин України. Основний курс мови забезпечує **реалізацію українознавчої та етнопедагогічної роботи**. Він містить великі можливості для варіантності програми, що особливо прийнятне в нових типах шкіл.

Програми для 5-11 класів мають декілька варіантів (для шкіл з українською мовою навчання, російськомовних, шкіл з поглибленим вивченням української мови). Однак ця варіантність виявляється здебільшого в кількісному співвідношенні годин на вивчення тієї чи іншої теми та назвах змістових ліній. Суттєвих відмінностей у змісті цих програм майже нема.

Третій, узагальнювальний, етап навчання рідної мови у 10-11 класах спрямований на поглиблення знань з лінгвістики і риторики, підвищення культури мовлення і рівня грамотності старшокласників. На цьому етапі здійснюється повторення і систематизація вивченого раніше, але на вищому теоретичному рівні. Зміст чинної програми орієнтує вчителя на

вдосконалення мовних і мовленнєвих умінь і навичок, необхідних для майбутньої мовленнєвої практики випускників середніх шкіл. На цьому етапі навчання мови вчитель може виявляти більшу самостійність у виборі тем, ураховуючи рівень підготовки учнів. У 10-11 класах доцільно впроваджувати різні спецкурси, спрямовані на поглиблення знань учнів та вдосконалення комунікативних умінь і навичок.

Програма з української мови для 5-11 класів цілком відповідає вимогам Державного стандарту базової освіти і за змістом, і за структурою.

Основні її завдання:

- виховання свідомого прагнення до вивчення української мови;
- вироблення у школярів компетенцій комунікативне виправдано користуватися засобами мови у різних життєвих ситуаціях;
- ознайомлення з мовною системою як основою для формування мовних умінь і навичок - орфоепічних, граматичних, лексичних, правописних, стилістичних;
- формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів, тобто прилучення через мову до культурних надбань українського народу і людства загалом.

Зміст програми складається з **чотирьох змістових ліній: мовленнєвої, мовної соціокультурної і діяльнісної, або стратегічної.**

Навчальний матеріал основної школи розподілено на курси української мови для 5-9 класів, що подається у формі таблиць відповідно до змістових ліній.

Зміст програми старшої школи включає три рівні:

- 1) рівень стандарту – для учнів, що обрали негуманітарні профілі;
- 2) академічний рівень – для учнів суспільно-гуманітарного та художньо-естетичного напрямів профільного навчання;
- 3) рівень профільного навчання (української філології).

Зміст мовленнєвої змістової лінії будується за принципом структурної систематичності, що передбачає зростання складності і поглиблення мовленнєвознавчих понять та формування умінь у всіх видах мовленнєвої діяльності.

Мовна змістова лінія подається за лінійним принципом і містить відомості про мовну систему, засвоєння яких повинно здійснюватися за принципом внутрішньопредметних зв'язків.

Соціокультурна змістова лінія програми є засобом опанування національними і загальнолюдськими, культурними і духовними цінностями.

Роль **діяльнісної змістової лінії** виявляється у вдосконаленні низки умінь учнів, найголовнішими з яких є творчі, когнітивні, контрольні-оцінні.

У старшій школі передбачається дати учням системне уявлення про культуру мовлення, стилістику і риторичку, одночасно здійснюючи систематизацію й узагальнення знань, умінь і навичок, набутих в основній школі.

Дещо розширено дію принципів навчання у 11-річній школі. Організацію навчання пропонується здійснювати за **такими принципами:**

- взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку;
- демократизації і гуманізації;
- особистісної орієнтації;
- комунікативно-діяльнісний;
- соціокультурний;
- органічного поєднання навчання мови й мовлення;
- здійснення поліфункціональності;
- практичної спрямованості навчання.

Як бачимо, нова програма з української мови засвідчує не тільки поетапну неперервність мовної освіти, але й доводить необхідність її удосконалення і розвитку, що своєю чергою вимагає нових підходів до навчання мови, пошуків нових технологій уроку, застосування методів, прийомів та засобів навчання.

3. Варіантність структури і змісту курсу "Рідна мова" в 5-9 і в 10-11 класах

Творчий підхід до навчання рідної мови спонукає учених-методистів і вчителів-словесників до пошуку методичних інновацій. Однак зміст шкільного курсу залишається без особливих змін. Чинні державні програми використовуються, як правило, і в нових типах шкіл, зокрема й недержавних. Пояснити це можна тим, що структура мовної системи не піддається лінгводидактичним впливам і її засвоєння здійснюється за визначеними дидактикою і психологією принципами й закономірностями.

Інноваційні процеси зумовлюють в основному вибір форм і методів навчання рідної мови, проте не впливають на її зміст. Цим пояснюється його довготривала стабільність, відсутність варіантів програм.

Останнім часом ця стабільність почала порушуватися. Шкільні програми з української мови для 1-4 і 5-9 класів мають чітко виражений комунікативно-діяльнісний характер. Початковий курс рідної мови, на наш погляд, задовольняє усі типи шкіл, оскільки він створює базу для лінгвістичної освіти і закладає основи мовленнєвих умінь і навичок, що остаточно формуються в середніх і старших класах.

Поліваріантність програм і підручників – це звичайна норма шкільного життя з системі освіти переважної більшості цивілізованих країн світу. Без цього там не уявляють прогрес у педагогічних технологіях.

Ідея існування кількох програм (як і підручників) з навчальних предметів для одного і того ж класу, право вчителів обирати для себе найкращий варіант поступово стає реальністю. Створюються умови для розумної конкуренції у сфері освіти і навчання рідної мови зокрема.

Однак варіантність програм не може стосуватися самої **основи навчання мови – засвоєння мовної системи і формування мовленнєвих умінь і навичок**. Тому й розуміло, що варіанти програми створюються насамперед для різних типів шкіл:

- загальноосвітньої з рідною (українською) мовою навчання і національною, де українська мова вивчається як державна;
- для шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови (загальноосвітні школи, гімназії, ліцеї).

Створення програм для кожного класу повинно спрямовуватися Державним стандартом мовної освіти.

За змістом більша варіантність програм можлива в старших класах, зокрема 2-річної школи. Щодо програм 5-9 класів, то варіантність тут має бути дещо обмежена.

Альтернативною програмою з рідної мови є програма, укладена проф. **Іваном Пилиповичем Іщуком**, а цілями і завданнями ця програма мало чим відрізняється від чинної. Як сам автор зазначає: “структурно програма з української мови складається з трьох частин” (“Основні вимоги”, “Розвиток зв’язного мовлення” і “Мовознавчі питання і розвиток зв’язного мовлення”), “щодо змісту програми, то матеріал курсу рідної мови в середній школі розподілено між навчальними роками так, щоб тема чи кілька тем, визначені для опрацювання в певному класі, становили цілісний завершений цикл”.

У **першій частині (“Основні вимоги”)** автор визначає уміння і навички, якими учні повинні оволодіти в процесі вивчення української мови в тому чи іншому класі. Це традиційні уміння і навички, що давно визначилися в методиці й відбиті в чинних програмах (тільки структура їх дещо інша – за І. Ющуком, це уміння, що учні повинні набути, закріпити й удосконалити в кожному класі).

Тут визначено зміст роботи з формування в учнів умінь чітко й граматично правильно висловлювати власні думки і правильно сприймати прочитаний текст, добирати матеріал і створювати власні висловлювання, але автор обмежується вмінням “відповідно до комунікативних потреб будувати речення й оформлювати їх на письмі та інтонувати в усному мовленні”, хоча загальновідомо, що це уміння стосується тексту і, звичайно, його компонентів – абзаців, речень.

Друга частина (“Розвиток зв’язного мовлення”) програми стосується розвитку зв’язного мовлення. У ній визначається мінімальна кількість різних видів: письмових і усних творчих робіт, які учні повинні виконати в кожному класі. Перевага надається письмовим роботам. Наявні в цій частині мовленнєвознавчі поняття подаються після видів робіт і зовсім випущена характеристика трьох стилів – розмовного, наукового і художнього.

Тематика творчих робіт розосереджена в розділах **третьої частини**. Ця частина, на думку автора, основна. У ній відображено мовознавчі питання і розвиток зв’язного мовлення в лінійному, послідовному порядку. Так, наприклад, розділ “Лексика” (5 клас) має такий зміст і структуру:

Словниковий склад мови. Питома й запозичена лексика. Сфера вживання іношомовних слів.

Твір за картиною.

Лексичне значення слова. Ознайомлення з тлумачним словником. Однозначні й багатозначні слова.

Пряме й переносне значення слів. Доречне вживання слів залежно від їхнього лексичного значення й стилістичного забарвлення. Вживання слів, що їх вимагають норми етикету.

Розповідь про осінь.

Омоніми, відмінність їх від багатозначних слів. Синоніми, їхня роль у мові. Вживання синонімів. Синоніми з різним стилістичним забарвленням. Антоніми.

Редагування тексту (синонімічна заміна слів).

У програмі є багато позитивного. По-перше, науково розмежовано розділи “Будова слова” і “Фонетика”, до останнього включено історичні чергування звуків (фономорфологічні звукові зміни). Учням легше усвідомити, що це явища, пов’язані із звуковою системою мови, хоча відбуваються в слові і впливають на його будову.

По-друге, чіткіше визначено структуру програми для кожного класу. Так, синтаксис вивчається у 8-9 класах (просте речення – у 8 класі, складне у 9).

По-третє, програма для 10-11 класів вигідно поєднує систематизацію, узагальнення й поглиблення мовних і мовленнєвознавчих відомостей з функціонально-стилістичним аспектом удосконалення мовленнєвих умінь і навичок. Є й інші позитивні сторони програми.

Однак вона програє чинній програмі в основному – не забезпечує повної реалізації Державного стандарту мовної освіти. В ній відсутня чітка орієнтація на формування комунікативної компетентності учнів та її складових – мовної і мовленнєвої. І все ж вона є цікавим, дещо оригінальним варіантом шкільних програм. Затверджена Міністерством освіти і науки України, аналізована програма має право на застосування в школах України.

Альтернативність шкільних програм з рідної мови відкриває широкі можливості для творення авторських курсів, приклади яких описані в методичних часописах. Однак за будь-яких умов в основі шкільного курсу рідної мови мусить бути мовна система, що має відповідну структуру, мовленнєва діяльність, урахування якої необхідне для формування комунікативних умінь і навичок.

4. Поглиблений курс української мови

Курс **поглибленого вивчення української мови** практикується в школах (класах) гуманітарного профілю. Він зорієнтований на те, щоб закласти основу ґрунтовної лінгвістичної підготовки школярів і вдосконалити їхню мовленнєву підготовку. **Завдання курсу** – дати учням глибокі і систематичні знання з усіх розділів науки про українську мову, сформувати уміння й навички використання їх на практиці; забезпечити володіння нормами української літературної мови; виробити навички й потребу використання навчальних посібників і довідкової літератури з мови.

Означена програма довгий час забезпечувала поглиблене вивчення української мови. В основу програми покладено основний курс української мови для 5-9 класів, але у 8-9 класах передбачено поглиблене вивчення синтаксису, а в 10-11 класах – поглиблення й розширення знань з розділів, вивчених у 5-7 класах.

Пояснювальна записка (с. 1-6) спрямовувала учителів на організацію поглибленого засвоєння учнями теоретичних відомостей і вдосконалення культури мовлення та розвитку чуття мови і логічного мислення. Програма відрізнялася кількістю годин на вивчення окремих тем, не передбачених в основному курсі української мови. Ця програма, крім основних розділів і тем, визначених чинною програмою для загальноосвітніх шкіл, **включала глибше вивчення** фонетики (фонетичні одиниці: звук, склад, фонетичне слово, фраза, зміни голосних і приголосних у потоці мовлення, основні історичні чергування), орфоєпії (норми української вимови), орфографії (принципи українського правопису, зведені правила вживання великої букви, написання слів разом, окремо і через дефіс, прізвищ та географічних назв тощо), фразеології (різновиди фразеологізмів, фразеологізми-синоніми), морфеміки (тип й морфем, типи основ, морфемний словник), словотвір (поняття про словотвірне значення, словотвірний тип, етимологія та ін.), морфології (прикметники повні, короткі, стягнені, нестягнені, давноминулий час дієслів тощо), синтаксису (лексична і граматична сполучуваність слів, сурядний і підрядний зв'язки слів, основні ознаки речення, поняття про слова-речення, змістові відношення між частинами складносурядного речення тощо). Розділ “Розвиток зв'язного мовлення” хоч і спрямований в основному на поглиблення умінь будувати висловлювання (усно і письмово) різних стилів, однак дублював відповідний розділ програми для загальноосвітніх шкіл.

Цікавою є програма поглибленого вивчення української мови Станіслава Олександровича Карамана. Автор розробив **технологію поглибленого вивчення української мови у 8-11 класах**, запропонувавши здійснювати його на основі індивідуалізації, диференціації та інтенсифікації навчального процесу. **Індивідуальний підхід** визначається як основний принцип навчання рідної мови, а індивідуалізація є основою впровадження цього принципу в практику її навчання. С. Караман вбачає можливості для реалізації основних завдань шкіл (класів) з поглибленим вивченням рідної мови:

а) у виборі такої програми навчання, яка б відповідала нахилам та інтересам учня;

б) в переорієнтації вчителя на вивчення матеріалу укрупненими, логічно завершеними частинами з використанням узагальнювальних таблиць і схем.

Розробляючи варіантні програми (їх три), автор визначає такі вихідні позиції:

- осмислення місця конкретної теми в системі занять;
- триєдина мета уроку;

- теоретичний матеріал (за програмою);
- акцент на наскрізне вивчення матеріалу (фонетика, орфоепія, орфографія, лексикологія, фразеологія, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис і пунктуація);
- культура усного мовлення;
- художні твори як тексти-опори;
- узагальнюючі схеми, таблиці, унаочнені конспекти тощо.

Один варіант програми ґрунтується на лінійному, модульному та спіралеподібному принципах. Це дає змогу вивчати українську мову шляхом поступового розширення і поглиблення теоретичного матеріалу й формування практичних умінь та навичок.

Другий варіант зорієнтований на вільний вибір спецкурсу з української мови або поглибленого вивчення окремих розділів курсу української мови.

Третій варіант передбачає вивчення поглибленого курсу укрупненими частинами. Своїми науковими спостереженнями автор ділиться з учителями на сторінках журналу “Диво слово” та в навчальному посібнику.

У 2003 р. затверджена МОН України **авторська програма Валентини Іванівни Тихоші для шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови та нових типів навчальних закладів гуманітарного профілю.** Курс поглибленого вивчення української мови, на думку автора, забезпечує засвоєння державної мови на рівні вільного володіння нею, формування мовної особистості і майбутнього інтелекту держави, виховання національне свідомих громадян України, патріотів.

За структурою і змістом програма поглибленого вивчення мови співвідносна з чинною програмою для загальноосвітніх шкіл: у ній виділено **чотири змістові лінії** – лінгвістичну, комунікативну, культурологічну та діяльнісну, побудована за тими ж **принципами** – культурологічним і проблемно-пошуковим, структура її також двовимірною, серед умінь, якими мають оволодівати учні, визначено навчально-мовні, правописні, нормативні та комунікативні.

Метою пропонованої програми є формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє всіма виражальними засобами української мови і відзначається свідомим ставленням до неї та високою мовною компетентністю. Очевидно, слід додати: мовленнєвою та комунікативною компетентністю, бо поглиблений курс української мови має бути спрямований не тільки на засвоєння лінгвістичної теорії (мовної компетентності), але й мовленнєвої та комунікативної.

Програма охоплює **поглиблений курс української мови у 8 -11 класах.** Структура її змісту теж традиційна: лінгвістична змістова лінія у 8-9 класах – синтаксис, у 10 класі – фонетика, орфоепія, графіка, орфографія, лексикологія, фразеологія, будова слова, словотвір і морфологія, в 11 – поглиблення і систематизація відомостей з синтаксису, пунктуації і стилістики.

Комунікативна, культурологічна та діяльнісна змістові лінії в основному відповідають змістові цих ліній у програмі загальноосвітніх шкіл, але подають його більш детально, оскільки бюджет часу дозволяє конкретизувати види творчих робіт і тематику культурологічних тем.

5. Факультативні та спеціальні курси української мови

У старших класах загальноосвітніх середніх шкіл тривалий час практикуються факультативні курси з рідної мови. Нині діють дві програми таких курсів. Кожна з них має свої цілі і завдання. Так, **мета факультативної програми “Лексикологія, стилістика і розвиток мовлення”** – поглибити знання учнів про лексичну і граматичну системи рідної мови, ознайомити учнів з багатством її стилістичних засобів, удосконалювати їхні мовленнєві уміння і навички. Структура змісту програми забезпечує вивчення мовних явищ від часткового (слова) до загального (тексту) і навпаки. Поглиблене вивчення лексикології, фразеології, лексикографії пов’язується з формуванням умінь і навичок поповнювати словниковий і фразеологічний запас, оволодівати нормами слововживання, розвивати мовне чуття. **Розділ “Будова тексту і зв’язне мовлення”** передбачає поглиблення знань про текст, його структуру, вироблення умінь будувати усні й писемні висловлювання різних типів мовлення - розповідь, опис, міркування.

Особливо цінним є **розділ “Граматична стилістика”**, якій майже не приділялася увага при вивченні основного курсу мови. Факультатив з граматичної стилістики розкриває широкі можливості для глибшого вивчення граматичної і стилістичної системи рідної мови та формування мовленнєвих навичок учнів. Ця програма з успіхом може використовуватися в ліцеях, гімназіях, коледжах гуманітарного профілю, де передбачено ґрунтовну лінгвістичну і мовленнєву підготовку учнів. Вона легко членується на розділи, кожний з яких може становити окремий автономний курс – **“Лексика і фразеологія”**, **“Текст і зв’язне мовлення”**, **“Граматична стилістика”**.

Друга факультативна програма **“Структура тексту і розвиток техніки читання, усного і писемного мовлення”** спрямована на засвоєння граматики і тексту, формування навичок ситуативного мовлення, її оригінальність виявляється у функціональному підході до вивчення мовних явищ. Спираючись на основний курс, учні засвоюють найбільш частотні в мовленнєвій практиці мовні явища. Програма складається з **трьох частин** – **“Морфологія і текст”**, **“Граматика й усне мовлення”**, **“Структура писаного тексту”**. Перша частина має на меті допомогти учням усвідомити особливості функціонування частин мови в тексті; друга зосереджує увагу на поглибленні знань із синтаксису, необхідних для естетично оформленого усного мовлення в різних ситуаціях спілкування; третя передбачає навчити дітей сприймати різновиди книжного мовлення, допомагає удосконалити власні письмові висловлювання.

Цей курс прийнятний для всіх типів шкіл. Однак перевагу йому варто надавати в ліцеях, коледжах, гімназіях негуманітарного профілю, особливо в тих, де переважають російськомовні діти, що прагнуть досконало оволодіти державною мовою і навчитися нею спілкуватися.

Факультативні курси найбільш доступні для учнів і широко розповсюджені в школах України. Вони як одна з форм навчально-виховного процесу відповідають завданням загальноосвітньої та інших типів шкіл, наповнюють систему навчання новим змістом, забезпечують процес гуманізації та гуманітаризації сучасної школи.

Теоретично спрямовані, факультативні заняття мають велике практичне значення: вони підвищують культуру мовлення учнів, розвивають уміння користуватися довідковою літературою, збагачують словниковий і фразеологічний запас.

Крім факультативних курсів, останнім часом у школах нового типу практикуються **спеціальні лінгвістичні курси**. Так, навчальні плани ліцеїв, гімназій гуманітарного профілю включають такі дисципліни, як **культуру мовлення, стилістику, риторичку**, їх специфіка полягає в тому, що вони тісно пов'язані, з одного боку, з основним курсом мови, з українською літературою, а з другого боку, вони є їх органічним продовженням, інтегруючими курсами, що виникли на стику лінгвістики і літературознавства. **Ці предмети поглиблюють** філологічні знання учнів, забезпечують досконаліше володіння мовою, формують комунікативні уміння і навички, **готують** учнів до сприймання наукових курсів вищої школи.

Програми спецкурсів пройшли апробацію й одержали схвалення вчителів. **Програма курсу риторички** передбачає ознайомлення учнів з історією риторички, найголовнішими принципами ораторських виступів, формування умінь і навичок, необхідних сучасному мовцеві, особливо в діловому спілкуванні.

Завдання курсу риторички полягає в тому, щоб розвинути мовленнєву компетентність учнів, удосконалюючи їхнє мислення. А слугує цьому слово (мова). Отже, з'являється своєрідна тріада – слово, думка, дія. **Програма розрахована на чотири роки (8-11 класи)** і має таку структуру:

Клас	Назва
8 клас	Культура поведінки і мовного спілкування
9 клас	Виразне читання і розказування
10 клас	Основи ораторського мистецтва. Композиція промови, її конспект
11 клас	Ділове мовлення. Основи журналістики

Усі розділи курсу риторички базуються на мовленнєвій основі, що активно впливає на формування комунікативних умінь гімназистів. Глибші знання норм літературної мови, її стилістичної системи забезпечують

досконале володіння багатством її виражальних засобів, розвиток мовленнєвої культури учнів.

Запровадження **курсу культури мови і стилістики** в школах нового типу є реалізацією вимог до сучасної освіти. Спецкурси з культури мови і стилістики забезпечуються авторськими програмами, що відображають рівень лінгвістичної науки та лінгводидактичні принципи її викладання в середній школі.

Ю. Складніченко, автор проекту програми із стилістики (9-11 класи), основними завданнями курсу вважає: “1) дати гімназістам знання про структурно-функціональні стилі української літературної мови, стилістичні норми, стилістичні функції мовних засобів відповідно до теми і мети висловлювання; 2) забезпечити засвоєння гімназістами стилістичних норм української літературної мови; 3) сформувані в них уміння й навички зв'язного усного і писемного мовлення; 4) навчити їх основних методів і прийомів стилістичного аналізу художнього тексту”. Відповідно до цих завдань визначається зміст і структура програми. У першій частині подаються теоретичні відомості зі стилістики; друга частина визначає зміст і форми роботи над зв'язним мовленням; третя включає вимоги до знань, умінь і навичок гімназістів в 9-11 класів.

Програма з культури мови і стилістики (10-11 класи), підготовлена **Марією Іванівною Пентиліук**, має дещо ширші завдання, оскільки принципи побудови її інші. Автор виходить з того, що стилістичні знання, уміння і навички гімназістів ґрунтуються на знаннях основного курсу рідної мови і на поглибленому засвоєнні основ культури мовлення (форми і норми літературної мови, якості мовлення, структура тексту тощо). Тому глибокому засвоєнню стилістики, без якої, зрозуміло, немислима ні лінгвістична підготовка, ні розвиток зв'язного мовлення, повинно передувати засвоєння основ культури мовлення.

Автор пропонує в 10 класі організувати поглиблене вивчення основних понять культури мови, а в 11 – стилістики і на цій теоретичній базі формувати мовленнєві уміння і навички, необхідні сучасній людині. На базі цього визначаються навчальні завдання курсу:

- поглибити знання учнів про мову і мовлення, спілкування, норми літературної мови, стилі мовлення та їх ознаки;
- розкрити багатство виражальних засобів мови на всіх її рівнях (фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному і синтаксичному);
- сформувані в гімназістів уміння вільно користуватися виражальними засобами української мови залежно від типу і стилю мовлення;
- удосконалювати навички зв'язного усного і писемного мовлення;
- удосконалювати орфоепічні, орфографічні та пунктуаційні навички.

Виконання цих завдань забезпечується змістом і структурою курсу “Культура мови і стилістика”. Він зорієнтований на те, що основний курс української мови знайомить учнів з основами культури мовлення і стилістики й формує певні вміння і навички. Однак досвід показує, що цих

умінь і навичок недостатньо для мовленнєвої підготовки учнів. Тому пропонується курс містить теоретичний мінімум, необхідний для глибшого розуміння і засвоєння мовних явищ. Реалізацію цього спецкурсу забезпечує авторський підручник.

Пропоновані програми дають можливість вибору, варіювання курсів, а головне – спонукають учителів до творчої праці в навчанні української мови. Врешті, вони настільки зорієнтовані на поглиблення основного курсу мови в 10-11 класах, що можуть повністю замінити корекційно-повторювальний курс, пропонується чинною програмою.

Отже, факультативні та спеціальні курси сприяють поглибленню й розширенню набутих учнями на уроках української мови знань, допомагають краще засвоїти матеріал основного курсу, удосконалювати навички аналізу різних форм мови, розширювати лінгвістичну ерудицію школярів, підвищувати рівень мовного чуття і формувати комунікативну компетенцію. При вивченні цих курсів учні розвивають творчі здібності, значно зростає роль самостійної, індивідуальної, диференційованої волі. Викладач факультативу чи спецкурсу, відбираючи дидактичний матеріал, орієнтується на сильних, філологічно обдарованих дітей. У процесі факультативних занять чи занять із спецкурсу з'являється можливість урахувати здібності кожного та вибирати для нього індивідуальні завдання. На таких заняттях більше, ніж на уроках основного курсу, створюються умови для розвитку творчої пізнавальної діяльності і розв'язання завдань диференційованого навчання.